

Kettős csillagok

Ritkán észlelt kettősök nyomában XVIII.

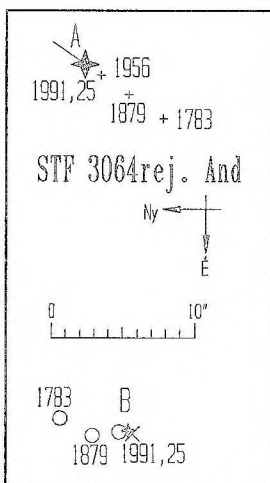
A távcső 17. századi feltalálása gyökeres változást hozott az asztronómiába, így többek között megdöntötte az állócsillagok szférájának változatlanóságába vetett ósrégi hitet. A sorozat ezen részének vezérfonala a csillagok helyváltozása, ezen belül a valós térbeli mozgás látóirányunkra merőleges vetülete, amelyet a csillag sajátmozgásának nevezünk. Ez a leginkább ívmértékben megadott mennyiség a csillagok jelentős távolsága folytán általában ezred szögmásodperc (*milliarcsecundum*, angol rövidítéssel *mas*) nagyságrendű. Ha meggondoljuk, hogy légkörünk mennyi nehézséget okoz a precíz vizuális észlelésben, akkor érthető, hogy miért fontos a csillagászok számára az első, légkörön kívül működött asztrometriai műhold munkája, melyet Hipparcos-, illetve Tycho-program néven ismerünk. A sok eredmény mellett a csillagok sajátmozgása terén is nagy előrelépést hozott.

Előre bocsátom, hogy a téma további tárgyalása nem tudományos jellegű, hanem a szemléletességet tartja szem előtt! A sajátmozgás minél pontosabb megállapítására több lehetőség van. Az egyre pontosabb mérőeszközök és módszerek, az űrtechnika adta lehetőségek mellett a legegyszerűbb az *időfaktor* alkalmazása: minél hosszabb időszakra terjesztjük ki a pozíciómérést, annál pontosabb értéket kapunk az elmozdulásra. Esetünkben tulajdonképpen a csillag helyváltoztatását kell megállapítanunk, aminek abszolút és relatív módszerét különböztethetjük meg. Az abszolút mód az, amikor az egyes objektumok különböző időpontban mért koordinátáiból állapítják meg az elmozdulást; a módszer nehézsége magától értetődik. Relatív módszer alatt értem két egymáshoz közeli csillag viszonylagos helyzetének meghatározását, ami jelentősen egyszerűbb és pontosabb; gondoljunk csak egy csillagászati fotográfia ilyen jellegű feldolgozására, vagy egy mikrométerrel történő észlelésre! Sajnos a relatív esetben az észlelt változás a két komponens között nem osztható fel, valamint a cpm párok kilétére sem derül fény.

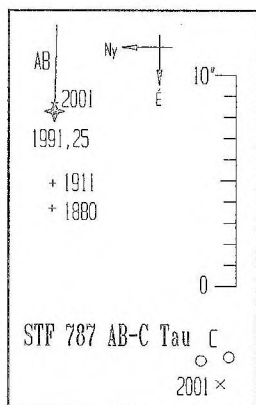
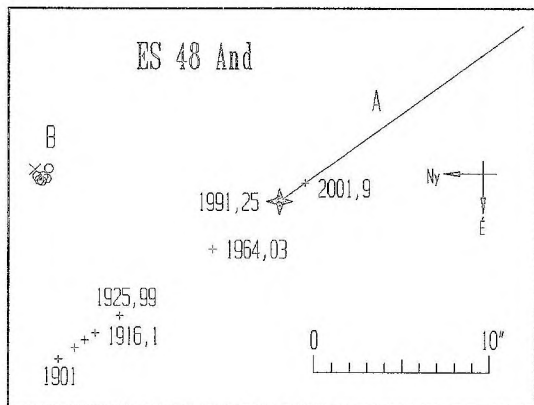
A fentiekből már sejthető, hogyan kerül ez a téma a Meteor kettősrovatába: amatőr viszonylatban is az ismert katalógusadattól való eltérés adja a kettősészlelés érdekességét! Bár a napjainkban még általánosnak mondható becsléses módszer csak ritkán adja meg ezt az élményt, CCD kamera használatával már kimutatható a komponensek elmozdulása; a sorozat ezen részét éppen ezért ennek a témának szeretnénk szentelni, Berkó Ernő 2001-ben végzett észlelőmunkájának felhasználásával. Napjainkban a Hipparcos, a Tycho és a GSC adatainak birtokában a számunkra elegendő pontosságú asztrometriai adatok rendelkezésre állnak. Sajátmozgás vonatkozásában egy csillagpárnál triviálisan három eset lehetséges: mindkét, vagy csak egyik adat ismert, illetve egyik sem. (Sajnos a Hipparcos sajátmozgás-adatai kivételével a más forrásból – így a WDS-ből is – származó adatok pontossága nem ismert, illetve jelentős

hibával terhelt.) Az előző bekezdés zárómondatának megfelelően ha egyik csillagnak sem tudjuk a sajátmozgását, akkor egyik, katalógusadattól eltérő mérésünkből számszerű következtetések levonására reális lehetőség sincsen. Ha a csillagpár mindkét tagjának asztrometriai adatai ismertek, akkor csupán az a feladatunk, hogy a korábbi és saját kettősméréseinket megvizsgáljuk, egyeznek-e a két módon adódó pozíciók – bizonyos határon belül. Itt nyilván bármiféle kombináció előfordulhat, és akár egyes sajátmozgások, akár bizonyos kettősmérések pontosságára megállapítást tehetünk – természetesen magánhasználatra!

Marad a legizgalmasabb eset, amikor csak az egyik csillagnak – rendszerint a fényesebbnek – ismerjük a sajátmozgását. Ekkor a rendelkezésre álló kettősméréseket felrajzolva megkaphatjuk a másik csillag sajátmozgását. Ha a sajátunkon kívül csak egy mérés van, akkor egyszerű számítással konkrét számadatot kaphatunk a tag sajátmozgására (l. HJ 1963 és ES 2590), de természetesen sokkal meggyőzőbb, ha minél több mérés sorakozik egy vonal mentén. (Ekkor már bonyolultabb matematikai műveleteket kell végeznünk – a saját szórakozásunkra...) Mivel a kettősészlelő amatőrök fő információforrása a WDS, ennek korlátait is figyelembe kell venni, vagyis az első és utolsó mérés, valamint ezek PA-ban egész fokra, S-ben tized szögmásodpercre kerekített voltát. Kedvezőbb a helyzet azon kettősök esetében, ahol a sokkal nagyobb pontosságú interferometrikus vagy Tycho-mérések rendelkezésre állnak.

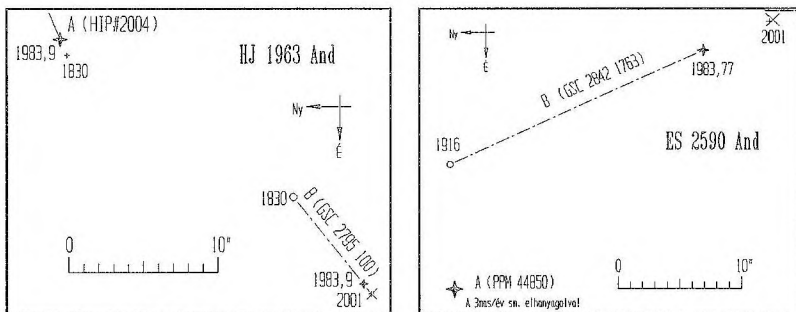
Az STF 3064r sajátmozgása

Az ES 48 és az STF 787 mérései

Másik oldalról is megközelíthetjük a témát: az utolsó katalógusadatot alapul véve az eltérést mutató kettősöket három csoportra oszthatjuk. Az első csoportba tartoz-

nak azok, melyeknek paraméterváltozása az ismert sajátmozgással összhangban van. Sajnos ezek egy része bizonyos fenntartással kezelhető, ha csak az egyik tag sajátmozgása ismert. Így van ez a másik két csoportnál is; közülük az egyiknél a régebbi mérésekhez illeszkedik a jelenlegi észlelés. Végül amikor csak egy-két régi (eltérő) mérést ismerünk, akkor a tagok sajátmozgása okozta változás mellett fennállhat a korábbi mérés pontatlansága is.

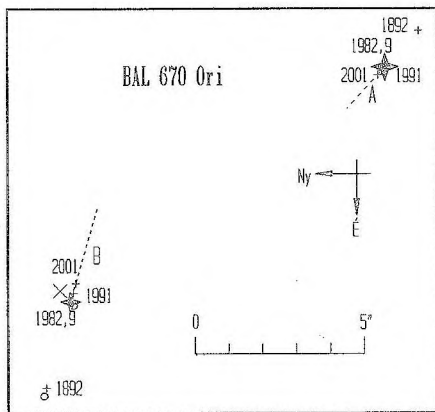
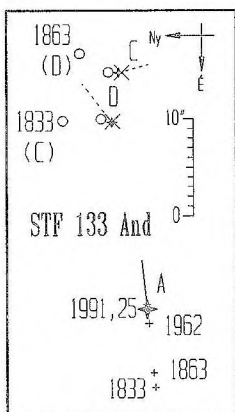

A HJ 1963 és az ES 2590 sajátmozgása

Korábbi írásaimban természetesen esett már szó jelentős sajátmozgású, nem cpm csillagpárokról is, így legutóbb a HJ 1927-t mutattam be, melynél mindkét komponens sajátmozgását ismerjük, és a CCD-mérés ezzel tökéletes összhangban áll. A STF 3064r kettősnél szintén ismert mindkét csillag sajátmozgása a Hipparcos- illetve Tycho-mérések folytán. A főcsillag társánál ötször nagyobb elmozdulása a domináns, melynek alapján egyszerűen juthatunk arra a megállapításra, hogy az idő múlásával a szögtávolság nő, a PA csökken. Azonban ha a WDS kiadásában található 1783–1991 közötti négy mérést pontosan felrajzoljuk (l. az ábrát!), akkor arra kell gondolnunk, hogy vagy a régi kettősmérések pontatlanok, vagy – a pozíciók szabályosságát látva – a társ Tycho-sajátmozgása más. Mindenesetre a Tycho kettősmérése után 10 évvel Berkó Ernő észlelése egyértelműen kimutatta a tized ívmásodperc nagyságrendű változást. Hasonló a helyzet az ES 1481 jelű párnál is a társ helyzetét illetően, de ott úgy tűnik, hogy a μ_D előjelváltása és egy nagyságrendnyi csökkentése éppen a kettősmérések eredményére vezetne.

Más a helyzet az ES 48-nál: a társ, bár vizuális fényessége 11^m , a GSC-ben – és így a Guide térképen – nem szerepel, koordinátái sem ismertek. A fényes főcsillagra viszont pontos Hipparcos-mérés készült, így a SIDONIE adatbázisában található hat kettősmérést felrajzolva az ábráról megállapítható, hogy a társnak számottevő sajátmozgása nincsen, és a mérések is pontosak, beleértve természetesen Berkó Ernő CCD-s észlelését is. Halványabb, és szintén nem szerepel a GSC-ben a STF 787 C komponense (a $0,7$ -es főpár a CCD-felvételeken nem mérhető). A főcsillag Hipparcos-pozícióadatait figyelembe véve a 120 és 90 éves profi mérések és Ernő észlelése szerint a társ egy $1,5$ -es körön belül van. Ehhez a „csoporthoz” sorolható a HJ 1963, ahol a főcsillagot a Hipparcos programban mérték, és a WDS-ben egy 1830-as kettősmérése szerepel. Ennek, valamint a GSC szerinti pozíció felhasználásával a társ sajátmozgására $\mu_{RA} = +31 \text{ mas/év}$ és $\mu_D = +37 \text{ mas/év}$ értékeket kapunk. Hasonló-

képpen az ES 2590 jelű párnál a társ számított sajátmozgása $\mu_{RA} = +309\text{mas}/\text{év}$ és $\mu_D = -139\text{mas}/\text{év}$, ami mellett elhanyagolható a főcsillag PPM katalógusból származó sajátmozgása, valamint indokolja a 85 év alatti tetemes kettős-paraméter változást. A számított sajátmozgásból adódó 2001-es és a CCD-vel meghatározott pozíció közötti különbség mindössze $0,05$ illetve $0,33!$

Az STF 133 és a BAL 670 sajátmozgása

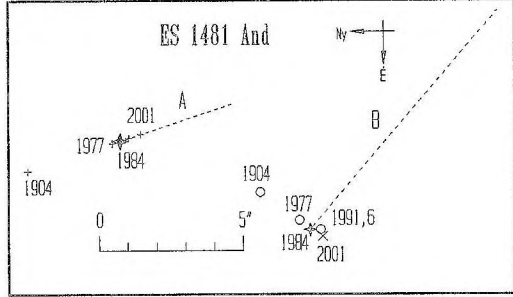
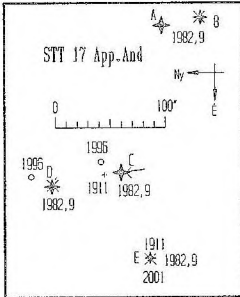
A többszörös csillagoknak sajátos bája és sokszor problémája is van. A STF 133 is elgondolkasztó, érdekes rendszer. A főcsillag 500 fényév távolságban levő vörös óriás $51\text{mas}/\text{év}$ sajátmozgással, és egy szoros kísérővel, amely a fényes főcsillagnál $2^m,6$ -val halványabb, ezért CCD-vel nem volt mérhető. A két távolabbi kísérő 50 illetve 200 fényév távolságra van (tehát optikai társak) és sajátmozgásuk nagysága is hasonló, bár nagy hibával ismert. A 19. századi első mérések *kilógnak a sorból*, és valószínűleg okai a szokatlan komponensjelzéseknek, amikor is a közelebbi kísérő a „D”, a távolabbi a „C” betűjelzésű a WDS szerint. Az 1962-es mérések és Ernő észlelése megfelel a főpár sajátmozgásának, de nem támasztja alá igazán a kísérők Tycho-mozgásait. Otto Struve katalógusa függelékében található a STT 17 App. jelzésű többcsillag, melynek öt komponense szerepel a WDS-ben. A tagok CCD felvételek alapján meghatározott pozíciói tökéletes összhangban vannak az asztrometriai adatokkal, ugyanakkor az ábra alapján nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a WDS A–C párra vonatkozó 1996-os 336° pozíciószöge téves: ennek alapján a C komponens $23''$ távolságra lenne a Hipparcos-pozíciótól.

Az Orionban található BAL 670 megint más eszme-futtatásra ad alkalmat: mindkét komponensnek a Tycho-programból ismert a sajátmozgása, amiről több rosszat írtam már, mint jót. A jelen eset kicsit *javítja a képet*, ugyanis a kettős-mérések és a társ sajátmozgásából adódó pozíciók között az eltérés nem több $0,5$ -nél.

A most ismertetett kettősök mindegyikéről egységes rendszerű ábrát is készítettem, melyek tanulmányozását megkönnyítheti az alábbi jelmagyarázat:

- csillag (évszámmal¹): Hipparcos/Tycho/GSC eredeti pozíció
- folytónos vonal: sajátmozgás 100 év alatt (Hipparcos adat)

- szaggatott vonal: sajátmozgás 100 év alatt (Tycho adat)
 pontvonal: két helyzet közti elmozdulást jelez (sajátmozgás számításához)
- kereszt (évszámmal¹): sajátmozgás alapján számított pozíció
  - kör (évszámmal¹): a társ(ak) mért pozíciója
  - x (évszámmal¹): Berkó Ernő CCD-mérése 2001-ben
- ¹: az évszámok technikai okból elmaradhatnak, ha az értelmezést nem zavarják.

Az STT 17 App. rendszer (balra) és az ES 1481 sajátmozgása (jobbra)

RA 2000	Dec 2000	Kettős- név	Komp.	WDS 2001 katalógus				Berkó Ernő CCD mérése		
				utolsó mérés S"	PA	Dat	Fényesség M1 M2	S"	PA	sz
00 07,6	+40 09	STF 3064		25,5	6	991	7,00 10,00	25,8	7,5	56
00 16,9	+44 27	ES 1481		7,3	65	991	9,60 11,22	7,2	61,7	20
00 25,4	+44 19	HJ 1963		18	58	830	8,70 12,00	27,2	51,3	19
01 24,5	+39 02	STT 17 AC		136,1	336	996	7,85 8,39	137,9	346,2	10
		STT 17 CD		64,7	282	996	9,10 10,10	67,1	280,1	10
		STT 17 CE		85,7	28	911	9,10 13,90	81,7	15,7	10
01 32,8	+35 51	STF 133 AC		24,6	187	991	6,80 10,60	24,0	186,1	10
		STF 133 AD		21,7	193	962	6,80 10,60	19,2	190,2	10
02 09,6	+42 51	ES 48		10,8	248	964	7,20 11,00	15,4	267,3	8
02 11,3	+44 07	ES 2590		10,2	182	916	9,50 10,70	34,2	130,5	40
05 27,6	-00 38	BAL 670		11,4	307	991	8,00 10,20	11,3	303,9	6
05 46,0	+21 19	STF 787 AC		12,8	40	911	8,00 12,90	15,5	30,6	5

Bár a fenti adatok kettő kivételével már korábbi részekben is megjelentek, több adat változott, mivel ez a táblázat a WDS 2001-es kiadása szerint frissítve lett.

A tavasz közeledtével 10-es seeinget kívánok mindenkinek, de különösen azon amatőrtársaimnak, akik a fentieket olvasva kedvet kapnak a kettőscsillagok észlelésére, akár vizuálisan, akár CCD-vel, lehetőségüknek megfelelően!

VASKÚTI GYÖRGY